

*кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови
Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова*

СТРУКТУРА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ: КРИТЕРІЇ, ІЄРАРХІЯ, ОДИНИЦІ

Постановка проблеми. Останнім часом питання, що стосуються мовної особистості, набувають небувалою зацікавленості дослідників. Вони дотримуються поширеної у сучасній науковій парадигмі тенденції розгляду теоретичних аспектів мовної особистості, удосконалюють певні напрацювання, накреслюють нові підходи у вирішенні актуальних проблем перспективної галузі мовознавства – лінгвістичної персонології (Г.І. Богін, М.Д. Голєв, В.О. Гольдін, К.В. Іванцова, В.І. Карасик, Ю.М. Караулов, В.Б. Кашкін, Л.М. Комісарова, В.П. Конецька, Т.А. Космеда, В.В. Красних, Д.С. Мухортов, В.П. Нерознак, А.В. Нікітіна, Т.О. Островська, С.Н. Плотнікова, М.С. Саломатіна, К.Ф. Сєдов, Л.М. Синельникова, О.Б. Сиротиніна, Й.А. Стернін, І.П. Сусов, С.О. Сухихта ін.).

Аналіз останніх досліджень. Одна з дискусійних і остаточно не вирішених проблем, що стосуються лінгвоперсонології, – структура мовної особистості. До неї так чи так звертаються мовознавці, інтереси яких пов'язані з теорією мовної особистості, когнітивної лінгвістики, лінгводидактики тощо. Це Г.І. Богін, В.О. Гольдін, Є.А. Горло, О.Л. Каменська, В.І. Карасик, М.О. Канчер, Ю.М. Караулов, З.А. Кузнецов, І.П. Тарасова, О.П. Фесенко тощо. Їхні напрацювання та пропозиції щодо моделі структури мовної особистості буде розглянуто нижче.

Мета нашої розвідки – схарактеризувати структуру мовної особистості. Для реалізації сформульованої мети потрібно вирішити такі завдання: визначити критерії структурування, ієрархію та одиниці структурної організації мовної особистості, спираючись на здобутки в сучасних наукових працях.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне підґрунтя в розумінні складників мовної особистості заклав Ю.М. Караулов, розробивши ієрархічну модель її структури. Парадокс особистості загалом учений вбачає в тому, що вона може поставати як позачасова (інваріантна частина) й тимчасова (варіантна частина) сутність, інакше кажучи, охоплює стабільну та змінну її частини. Кожна з цих частин виявляється на всіх рівнях своєї організації, утворюючи поєднання цих феноменів.

Мовознавець пропонує виокремлювати три рівні за філософським (мова, інтелект, дійсність) і психологічним критеріями (семантичний, когнітивний та прагматичний), які в структурній моделі мовної особистості відповідно мають назву вербально-семантичний, або нульовий, тезаурусний, або перший, мотиваційний, або другий [1, с. 38, 56]. У межах нульового рівня реалізуються позачасові утворення, до яких уналежнено стандартну частину вербально-семантичних асоціацій, і тимчасові утворення, якими є системно-структурні дані про стан мови в певний період. Перший рівень охоплює базову, інваріантну частину картини світу (позачасові утворення) та соціальні й соціолінгвістичні характеристики мовної спільноти, до якої належить особистість і яка визначає ідеологічні відношення основних понять у картині світу (тимчасові утворення). Другий рівень характеризується комунікативними потребами, породжуваними цілями й мотивами, та комунікативними рисами, здатними задовольнити ці потреби, типологізувати специфіку мовленнєвої поведінки та інформувати про внутрішні настанови, наміри й мотиви особистості. Цей рівень також охоплює відомості психологічного плану, зумовлені належністю конкретної особистості до певного колективу або групи, і які визначають ціннісно-настановчі критерії, що створюють унікальний колорит її дискурсу (відповідно позачасові й тимчасові конструкти) [1, с. 39, 42]. Він уможливує перехід від оцінки мовленнєвої діяльності мовної особистості до осмислення реальної діяльності у світі [2, с. 112]. У такий спосіб репрезентовано структуру мовної особистості, яка складається з базових, фундаментальних та індивідуальних, притаманних конкретній особистості, складників. Вироблена модель мовної особистості ґрунтується на принципі трирівневості процесів сприйняття й розуміння.

У концепції Ю.М. Караулова вербально-семантичний рівень, лексикон – це знання про мову й у мові; тезаурус – соціальні, побутові, культурні, енциклопедичні знання як здатність носія мови створювати тексти на підставі індивідуальних знань про світ, що зафіксовані у значеннях слів і їхніх асоціативних комплексах національно-психічного складу думки й особистісної зацікавленості в інтерпретації позначуваних або сприйнятих фактів відповідно; це відносно стабільна частина картини світу носія мови; прагматикон – система правил, навичок і вмінь спілкування, зумовлених процесами соціалізації та інкультурації, тобто дискурсивна (комунікативна) компетенція [3, с. 107].

Слід звернути увагу на те, що позачасове, історичне у структурі визначає національну мовну особистість, пронизуючи всі рівні організації: нульовий рівень – загальнонаціональний мовний тип, перший рівень – світобачення, другий рівень – стійкий комплекс комунікативних параметрів щодо національно-культурної мотивованості мовленнєвої поведінки. На відміну від національного у структурі мовної особистості, де воно виявляється як щось застигле, інваріантне, у мові воно є динамічним.

У структурі мовної особистості взаємодіє чотири складники: історичний, прирівнюваний Ю.М. Карауловим до національного характеру, системно-структурний, соціальний та психічний мовний складники. Три останні розуміються як варіативні частини у структурі, що відображають конкретно-індивідуальну реалізацію мовної особистості.

Як зазначають мовознавці, класичну модель структури мовної особистості можна доповнити також лінгвокультурологічним, етнолінгвістичним і лінгвоемоційним рівнями (емоційним) [4, с. 23]. Стосовно пропонованого етнолінгвістичного рівня зауважимо, що він врахований у концепції Ю.М. Караулова на всіх рівнях структури мовної особистості і репрезентований у її позачасовій сутності. Лінгвоемоційний рівень, як видно з узагальненого на підставі даних мовознавства, психолінгвістики та лінгводидактики й поданого вченим переліку мовленнєвих навичок, зокрема втілюваними в готовності надавати висловлюванню модального забарвлення, охоплюється лінгвокогнітивним рівнем [1, с. 60]. Те саме можна сказати й про лінгвокультурний рівень, що теж відображається в особистісному тезаурусі.

Сформульовані російським мовознавцем рівні тісно пов'язані між собою, оскільки від одного рівня легко перейти до іншого. Скажімо, тезаурус особистості можна реконструювати, спираючись на вербально-семантичний рівень. Утім, залежність рівнів не пряма, оскільки знання особливостей функціонування цього рівня є тільки певною підставою для висновку про мовну модель світу [1, с. 43]. Для переходу на вищий рівень, яким є тезаурусний чи прагматичний, потрібно щоразу залучати додаткову екстралінгвальну інформацію: «і психологічну, й морально-етичну складові, тобто емоції, почуття, волю, моральні налаштування, етичні принципи, совість людини, що характеризує її специфіку в комунікативно-діяльній сфері» [4, с. 26]. Це пояснюється тим, що особистість має не лише соціальну, але й індивідуальну специфіку.

Отже, «ключем» (Ю.М. Караулов) для встановлення зв'язку між рівнями структури є соціальна історія певної особистості і її соціальне функціонування (вербально-семантичний рівень – лінгвокогнітивний рівень) та емоційно-афективний складник (лінгвокогнітивний рівень – мотиваційний рівень). Під соціальною історією розуміється мовна соціалізація конкретної особистості, історія її залучення до стереотипів, прийнятих у суспільстві. Соціальне функціонування трактується як соціальні ролі цієї особистості [1, с. 45].

О.П. Фесенко, вважаючи теорію Ю.М. Караулова продуктивною, висловлює сумнів стосовно точності термінології. Він звертає увагу на таке: один із рівнів не можна називати нульовим, зважаючи на те, що він визначає можливість аналізу на вищому рівні. Крім того, саме дослідження структурно-мовного рівня може сприяти виявленню деяких рис мовної особистості, які відрізняють її від інших. Це, зокрема, спостерігається на частиномовному рівні. Переважання у вживанні дієслів вказує на динамічний характер комунікації, прикметників і прислівників – на її емоційність та експресивність [5, с. 79], що, безперечно, певним чином характеризує мовну особистість.

Кожному рівню розглядуваної структури притаманні певні одиниці, відношення та стереотипи – специфічні типові елементи, які взаємодіють між собою: на вербально-семантичному рівні функціонують слова, відношення репрезентовано «вербальною мережею», а стереотипами є стандартні словосполучення; на лінгвокогнітивному відповідно – поняття (концепти, ідеї), семантичні поля, картина світу, а стереотипи – генералізовані висловлювання, дефініції, афоризми, прислів'я та приказки, що віддзеркалюють тезаурус особистості; на мотиваційному – комунікативно-діяльнісні потреби особистості, «комунікативна мережа» (комунікативні ситуації, ролі, сфери спілкування), а стереотипами є символ, образ прецедентних текстів культури [1, с. 52–54].

Усебічний опис мовної особистості передбачає такі моменти: а) характеристику семантичного рівня її організації (або вичерпний, або диференційний опис, що фіксує індивідуальні відмінності на тлі стандартного уявлення ладу певної мови); б) реконструкцію мовної моделі світу на основі створених нею текстів або спеціального тестування; в) виявлення її життєвих або ситуативних доміант, установок, мотивів, що знайшли відображення в процесах породження текстів, їхньому змісті та в особливостях сприйняття чужих текстів [1, с. 43].

У лінгводидактиці особливої уваги заслуговує модель мовної особистості, розроблена Г.І. Богіним [6]. У ній мовна особистість постає в динаміці. Автор виокремлює п'ять рівнів становлення мовної особистості, кожен з яких передбачає певний ступінь володіння мовою:

- 1) рівень правильності як початковий етап в оволодінні мовою, який передбачає наявність великого словникового запасу та основних закономірностей будови мови, що забезпечує можливість висловлюватися і творити тексти за найпростішими правилами мови;
- 2) рівень інтеріоризації, суть якого полягає в набутті механізму внутрішнього плану мовленнєвого вчинку;
- 3) рівень насиченості, на якому спостерігається різноманіття мовних засобів різних підсистем, що відображається у мовленні;
- 4) рівень адекватного вибору як здатність особистості використовувати мовні засоби залежно від сфери спілкування, комунікативної ситуації й ролі комунікантів;
- 5) рівень адекватного синтезу, при якому береться до уваги відповідність між породженим особистістю текстом і всім комплексом змістових та комунікативних завдань, покладених у його основу.

Два останніх рівні, ґрунтуючись на нижчих рівнях, відображають ступінь опанування мови, пов'язаний із культурою мови й спілкування. Полікомпонентна модель мовленнєвої спроможності Г.І. Богіна ґрунтується на найважливіших аспектах мови (фонетичні, лексичні, граматичні) та основних видах мовленнєвої діяльності (говоріння, слухання, письмо, читання). У такий спосіб учений репрезентував тривимірне утворення на перетині трьох рівнів мови, чотирьох видів мовленнєвої діяльності та названих вище п'яти рівнів володіння мовою.

Проте ця модель абстрагована від індивідуальних розбіжностей людей і специфіки відомих цим людям мов [3, с. 108], що можна кваліфікувати як надмірну універсальність пропонованої структури. Крім того, вона незастосовна для аналізу розвиненої мовної особистості.

М.О. Канчер розуміє мовну особистість як таку, яку формують три детермінанти: соціально-ситуативна, національно-культурна та індивідуально-психологічна. Соціально-ситуативна детермінанта – система соціокуль-

турних норм і стандартів комунікативної поведінки, які зберігаються в суспільній свідомості та свідомості окремої мовної особистості як частина її комунікативної компетенції. Національно-культурну детермінанту потрактовано як систему загальних вимог до мовлення й мовленнєвої поведінки, що історично склалися в певній культурі і відображають її естетичні та моральні цінності. Індивідуально-психологічні особливості мовної особистості – це унікальні індивідуальні комунікативні й психологічні її характеристики, пов'язані зі сприйняттям світу, ставленням до партнера в комунікації, репрезентовані повною мірою в дискурсі. Саме «Я-концепція» через творче подолання соціально-нормативних стандартів та національно-культурних стереотипів уможливило реалізацію особистості в межах дозволеного [7, с. 5–6].

Указане відповідає трирівневій структурній організації мовної особистості: стилістичний, комунікативно-прагматичний, лінгвокультурологічний складники. Одиницями кожного з них є мовні засоби і прийоми їх застосування, яким надає перевагу особистість; стратегічні й тактичні ходи; національно-культурні мовленнєві сценарії, норми та моделі мовленнєвого користування.

У наукових розвідках точаться дискусії не тільки щодо критеріїв виокремлення рівнів, їхньої суті та кількості, а й стосовно ієрархії рівнів у структурі мовної особистості. На думку З.А. Кузнецов [8], структура містить лексико-семантичний (лексикон), граматико-семантичний (граматикон), мотиваційний (прагматикон) і тезаурусний рівні. Останній з них – найвищий у цій ієрархії, оскільки він ґрунтується на попередніх рівнях, визначає вибір мовних засобів та комунікативних стратегій і тактик, уможливує проникнення у внутрішній світ мовної особистості. Отже, картину світу особистості можна пізнати за допомогою сукупності рівнів. Такої ж думки дотримується І.Ю. Токарева, підкреслюючи, що тезаурусний рівень реалізується за допомогою низки когнітивних особливостей, однією з яких є лінгвокультурна, яка охоплює систему знань, що дозволяють інтерпретувати тести й мовні одиниці в категоріях культури [9].

А.В. Пузырьов розрізняє мисленнєву, мовну, мовленнєву й комунікативну особистості з огляду на наявність у мовній особистості загальнолюдського, національного, соціального / професійного та індивідуального [10, с. 14]. Отже, базовим поняттям для лінгвокультурологічних інтепретацій мовної особистості є національно-культурний тип.

В узагальненому вигляді у структурі мовної особистості виокремлюють три основні модулі: особистість вербальна, етносемантична як базовий національно-культурний прототип носія мови, сформований на основі світогляду й ціннісних пріоритетів; особистість мовленнєва як комплекс її психічних особливостей; особистість комунікативна як сукупність характеристик вербальної поведінки людини [11, с. 297]. Такий аспект зовсім інший, він регулює співвіднесення понять, дотичних до феномену мовної особистості.

Розглянуті структурні моделі за своєю природою є вертикальними, бо так чи так демонструють рівні володіння мовою та комунікативним навичками. Горизонтальна модель мовної особистості передбачає співвідношення мовленнєвих жанрів, використовуваних конкретним носієм мови, і сприяє описові особистості як представника певної соціальної групи.

Цікавою, на нашу думку, є універсальна антропоцентрична модель мовної особистості, розроблена Є.А. Горло та апробована на матеріалі творчості десяти російських і десяти німецьких поетів-модерністів кінця XIX – початку XX ст. Критерієм для створення такої моделі послуговували основні стереотипи мовленнєвої поведінки особистості. Її формула побудована на п'яти дихотоміях мовленнєвої поведінки, що відображають протилежні полюси актуалізації, і має такий вигляд: інтроверт / екстраверт + статик / динамік + інтуїт / сенсорик + песиміст / оптиміст + егоцентрик / альтруїст. Таку модель репрезентовано як мовленнєвий інваріант із домінуювальними характеристиками мовленнєвих утворень. Універсальна модель мовної особистості, як зауважує автор, реалізується у двох варіантах: індивідуальному та національному [12, с. 11].

Окремі дослідники мовної особистості вважають продуктивним такий підхід до вивчення її структури, що ґрунтується на теорії прототипів і категорій (Т.Ю. Ма, О.П. Фесенко). Їхня модель мовної особистості будується за допомогою понять центр / периферія, де центром (прототипом) є найбільш типові, а периферією – специфічні структурні елементи. За такого підходу теж можна реалізувати рівневий аналіз певного типу мовної особистості відповідно до ядерних та периферійних компонентів, перші з яких репрезентують її як представника епохи, соціальної групи тощо, а другі – як конкретного носія мови. О.П. Фесенко зауважує, що структура мовної особистості буде прототиповою, такою, що відображає ті її особливості, які характерні для всіх представників, чиє мовлення стало основою моделювання мовної особистості конкретного типу, а периферійні елементи характеризуватимуть особистість мовленнєву як «конкретного представника того чи того типу мовної особистості, але зі своїми особливостями, які відрізняють її від інших носіїв мови в межах розглядуваного типу» [5, с. 80]. На нашу думку, таке розуміння структури мовної особистості цілком співвідноситься з концепцією Ю.М. Караулова, де типове розуміється як інваріантна, стабільна частина (позачасове), а нетипове – як варіантна, змінна частина, які пронизують усі рівні організації. Вважаємо, що нічого суттєво нового в класичну модель мовної особистості такий підхід не додає.

Висновки і перспективи. Таким чином, говорити про вже створену повну структурну модель мовної особистості поки що немає підстав, оскільки в науці відсутня універсальна модель, яка б враховувала здобутки різних аспектів горизонтальної та вертикальної моделей. Очевидно, це можна буде зробити за умови синергетичного підходу до вказаної проблеми, зважаючи на те, що лінгвосинергетика як нова галузь уже почала формуватися в західноєвропейському мовознавстві. Наразі структура мовної особистості, запропонована Ю.М. Карауловим, є фундаментальною, такою, що загалом охоплює весь потенціал засобів вираження, необхідний для відображення

мови, інтелекту та дійсності. Сукупність соціальних, фізичних, психологічних, емоційних, прагматичних, культурних та інших параметрів мовної особистості в загальному вигляді репрезентовано саме в її трирівневій структурі. З огляду на сказане вище нам видається можливим розширити рівні класичної моделі, вважаючи їх основними, певними проміжними рівнями, що є перехідною ланкою від нижчого до вищого ступеня репрезентації мовної особистості. Проміжним між семантичним і лінгвокогнітивним є соціокультурний, а перехідним між лінгвокогнітивним та мотиваційним – психологічний рівень, що нагадує концепцію розуміння мови як системи. На наш погляд, описуючи мовну особистість, слід чітко розрізняти терміни на позначення рівнів її структури: для розрізнення психологічного й лінгвістичного аспектів послідовно вживати відповідно семантичний, лінгвокогнітивний і мотиваційний рівні та вербально-семантичний, тезаурусний і прагматичний рівні, що дозволить уникнути непорозуміння. Дотичним до питання про структуру мовної особистості є проблема її складників, зокрема розмежування мовної і комунікативної компетенції, що становить перспективу дослідження.

Література:

1. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов : автореф. дис. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.15 / Г.И. Богин. – Л., 1984. – 31 с.
2. Горло Е.А. Универсальная антропоцентрическая модель поэтического дискурса : автореф. дис. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.19, 10.02.20 / Е.А. Горло. – Ростов-на-Дону, 2007. – 46 с.
3. Канчер М. А. Языковая личность телеведущего в рамках русского риторического этоса (на материале игровых программ) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / М.А. Канчер. – Екатеринбург, 2002. – 20 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – [изд. 7-е]. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
5. Колтуцкая И.А. Структура языковой личности в современной антропоцентрической парадигме / И.А. Колтуцкая // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2013. – № 2 (6). – С. 294–298.
6. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т.А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.
7. Кузневич З.А. Языковая личность в литературно-художественном дискурсе Эрнеста Хемингуэя : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / З.А. Кузневич. – Иркутск, 1999. – 154 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : dissercat.com/content/yazykovaya-lichnost-v-literaturno-khudozhestvennom-discourse-ernesta-kheminqueya
8. Пузырев А.В. Опыты целостно-системных подходов к языковой и неязыковой реальности : сб. статей / А.В. Пузырев. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2002. – 163 с.
9. Сахарова О.В. Вступ до лінгвістичної генології : навч. посіб. до вивчення спецкурсу / О.В. Сахарова. – К. : Освіта України, 2012. – 248 с.
10. Селіванова О.О. Основи теорії мовної комунікації / О.О. Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю.А., 2011. – 350 с.
11. Токарева И.Ю. Понятие языковой личности в свете компетентностного подхода / И.Ю. Токарева // Ученые записки : электронный журнал Курского государственного университета. – 2012. – № 4 (24). – Т. 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : scientific-notes.ru/pdf/027-031.pdf
12. Фесенко О.П. Структура языковой личности через призму теории прототипов и категорий / О.П. Фесенко // Вестник ВГУ. Серия : Филология. Журналистика. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2014. – № 2. – С. 79–81.

Анотація

А. РОМАНЧЕНКО. СТРУКТУРА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ: КРИТЕРІЇ, ІЄРАРХІЯ, ОДИНИЦІ

У статті розглянуто актуальну в мовознавстві проблему структури мовної особистості. Проаналізовано її рівні у філософському, психологічному й лінгвістичному аспектах. Детально висвітлено специфіку одиниць, відношень та стереотипів кожного рівня вказаної структури.

Ключові слова: мовна особистість, структура, рівень, стереотипи, ієрархія, модель.

Аннотация

А. РОМАНЧЕНКО. СТРУКТУРА ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ: КРИТЕРИИ, ИЕРАРХИЯ, ЕДИНИЦЫ

В статье исследуется актуальная в лингвистике проблема структуры языковой личности. Она проанализирована в философском, психологическом и лингвистическом аспектах. Детально освещена специфика единиц, отношений и стереотипов каждого уровня указанной структуры.

Ключевые слова: языковая личность, структура, уровень, стереотипы, иерархия, модель.

Summary

A. ROMANCHENKO. THE STRUCTURE OF LANGUAGE PERSONALITY: CRITERIA, HIERARCHY AND UNITS

The article deals with the topical issue of the structure of language personality. Its levels in philosophical, psychological and linguistic aspects were analyzed. The specific of units, relations and stereotypes of each level of mentioned structure is illuminated in details.

Key words: language personality, structure, level, stereotypes, hierarchy, model.